

A törvénytől nem sújtva¹

*A Veit Harlan-eset,
avagy meddig terjed a véleménynyilvánítás szabadsága*

Az 1931-ben elhunyt német filmrendező, Friedrich Wilhelm Murnau nevét viselő alapítványt 1966-ban hozták létre a Német Szövetségi Köztársaság kormánya kezdeményezésére. Az alapítvány feladata volt, hogy megakadályozza a náci filmgyártás termékeinek külföldre történő eladását. A wiesbadeni alapítvány 2008-ban büntetőfeljelentést tett, mert nem adott engedélyt Veit Harlan 1940-ben készült *Jud Süß* című antiszemita filmjének budapesti vetítéséhez. A film műsorra tűzését egyébként meghatározott feltételek betartása mellett engedélyezik. A Harlan rendezte film nem első alkalommal szolgált bírósági eljárás alapjául.

A történeti háttér

Németországban 1945-től mélyreható változások kezdődtek: a nacionalizmus, a militarizmus és a rasszizmus diszkreditált fogalmak lettek. A háború utáni néhány esztendő hosszú időn át az újrakezdésre, a mindent előlről kezdeni állapotára utaló Stunde-Null fogalmával illették. Ma már általánosságban elfogadott, hogy a Stunde-Null elsősorban nem arról szólt, hogy a németek lehetőséget kaptak volna arra, hogy országukat a saját igényeik és értékeik mentén újjászervezzék.

Az 1949-ben létrejött Német Szövetségi Köztársaság politikai intézményrendszere demokratikus alapokon nyugodott. Egyik legfőbb céljának azt tekintette, hogy integrálódjon a nyugat-európai politikai közegbe. Az új jogállam polgárai számára a viszonylag gyors társadalmi és politikai átalakulás elfogadtatása csak úgy volt lehetséges, ha ehhez az új hatalomtól segítséget kapnak. Fel kellett

¹ A tanulmány a DRHE *Scientia Ac Educatio* 2017. április 5-én rendezett konferenciáján elhangzott előadás szerkesztett változata.

menteni az embereket, mondhatnánk azt is, bizalmat kellett nekik szavazni, hogy az új államnak ők is lehetnek megbecsült és hasznos polgárai. El kellett hitetni velük, hogy az a fontosabb, ki hová tart, s nem az, ki honnan érkezik. Ezt a pragmatikus szemléletet tette magáévá a német társadalom többsége, s érveltek abból a perspektívából, miszerint az új rendszer elfogadásának alapja sokkal inkább az alkalmazkodás, semmint a morális megtisztulás. (Lübbe 2007, 79)

Az új hozzáadott érték tehát az, vélekedhettek sokan, ami megalapozza a jövőt, és elvezet a megbékéléshez. A gyázmunka elvégzése nélkül fogtak hozzá az ország gazdasági újjáépítéséhez, és a mégiscsak jelenlévő büntudat időbeni eltolásával, de a nagyszerű gazdasági eredmények felmutatásával alakították ki az új politikai berendezkedést. Az új demokratikus intézményrendszer elfogadásában döntő szerepe volt tehát a gyors gazdasági fejlődésnek és az ennek nyomán bevezetett új nyugdíjrendszerek. Ez összekapcsolódott a náci múlthoz való sajátos viszonyal, amely nem a bűnösök felelősségre vonásában volt érdekelt, hanem a múlt bűneinek elhallgatásában és a nemzetiszocializmus egykor elkötelezett híveinek reintegrációjában.

Hogyan zajlott a régi értékrend lebontása és az új legitimálása? Mi történt az antiszemitizmussal, amely 1945-ig a német társadalom széles köreiben meghatározó volt? – 2017-ből visszatekintve az antiszemitizmus elleni küzdelem sikersörténetként értékelhető. 1945 után a politikai és a kulturális elit mindig is határozottan elutasította az antiszemitizmust és száműzni próbálta a közgondolkodásból. Mindazonáltal nem egy lineáris fejlődésről van szó, mert a német véleményklíma 1945 és 2017 között egyaránt mutat stagnálási és visszaesési fázisokat. A Német Szövetségi Köztársaság megalapítását követő első évek karakterisztikus jegye az új intézményi rend fáziselőnye a politikai kultúrával szemben. A fáziseltolódásnak egyik következménye volt annak a dilemmának a hosszú hordozása, hogyan is bánjon az állam a bűnökkel terhelt személyekkel.

A háborús mozi

Németországban az 1930-as évek közepétől meredeken emelkedett a moziba járók száma, és a háború éveitől kezdve a számok tovább növekedtek. 1943-ban több mint egy milliárd mozijegyet adtak el. Ez azt jelentette, hogy minden egyes német egyetlen esztendőben 12–13 alkalommal járt moziban. Ez nem a náci kultúrpolitika sikere volt. Ezzel a számmal Németország korántsem volt világ-

első, még Európa-első sem, mivel Nagy-Britanniában ugyanebben az időszakban egy főre 30 mozi-látogatás jutott. A mozi volt az egyetlen vizuális információforrás a háborús eseményekről, és a kevés szórakozási lehetőségek egyike.

A gazdaság számára is fontos tétel volt a filmipar. A foglalkoztatás kiterjesztése, a nők munkába állása, a hadiipar felfutása, a túlórák számának növekedése átmenetileg emelték az életszínvonalat, így az emberek többet költhettek szórakozásra. A mozi a társasági élet velejárója lett, a mindennapi élet részévé vált. Megjelent a színes film, a mozik pedig egyre szebbek és kényelmesebbek lettek. Az embernek az lehetett az érzése, hogy a luxusvilágában tölt el néhány órát. A színészek sztárrá váltak, és a magánéletükről a publikum úgy beszélt, mintha családtagok lettek volna. A német szórakoztató film nem vált az elitkultúra részévé, bár egy-egy film művészi színvonala megközelítette a húszas évek végének niveljét.

Amikor a háború már Németország területén folyt, és a szövetségesek elfoglaltak egy-egy várost, települést, a közintézmények mindegyike bezárt. Május 9-e után szigorú ellenőrzés mellett a mozik az elsők közé tartoztak, amelyek újra megnyílhattak, és az olcsó mozijegyért éppen olyan hosszú sorokban álltak, mint a kenyérért. A német kapitulációt követő első héten Berlinben már tizenhét filmszínház működött.² A mozijegyet váltók száma a háborús évekhez viszonyítva ugyan csökkent, de a moziba járás a mindennapok legfontosabb kulturális eseménye maradt. Sokak számára a mozi nézőtere maga volt a valóságos nyugalom, a csillogó vetítövászon pedig a varázslat. Az újságokban megjelent olvasói levelek sokasága jelezte, hogy a moziban eltöltött néhány óra élménye enyhíteni tudta a háború okozta fájdalmakat.³

Az egyes zónákban az adott nagyhatalom döntötte el, milyen filmeket engedélyez levetíteni. Jellemzően a saját gyártású filmek kerültek túlsúlyba. Az alkotásokat nem szinkronizálták, és sokszor nem is feliratozták. A vetítés előtt elhangzott a cselekmény összefoglalása, közben pedig időnként kiegészítették, anélkül, hogy a filmet megszakították volna. A nyelvi nehézségek persze akadályozták a megértést, így a megszálló hatalmak szándékai sem érvényesülhettek teljes mértékben. 1945 végére az alkotások többségét már német nyelven adták.

Az egyes zónák filmszínházakkal kapcsolatos politikája ugyanakkor merőben különbözött egymástól. Az USA készült az átnevelésre a mozi frontján is. Még

² 17 Kinoseröffnet. *Tägliche Rundschau*, 1945. május 15.

³ Das Babylonin Berlin. *Tägliche Rundschau*, 1945. május 25.

folyt a háború, amikor amerikai politikusok a Hollywood-i filmmogulokkal arról tárgyaltak, milyen filmeket forgalmazhatnának a háború után Németországban. A kezdeti „film helyett inkább adjatok nekik patkánymérget” álláspontot (Merkel 2016, 150) aztán felülírták a politika és a profit szempontjai, s a megnyílt német mozikban a németek azt nézhetek, amit az amerikaiak engedtek nekik megvenni.

A szovjet zónában este 9 óráig nyitva lehetett minden szórakozóhely, s a mozikban lehetett német filmeket vetíteni. Mindössze egyetlen feltételnek kellett megfelelni: az összejövétel nem engedhetett teret a Vörös Hadsereg és a Szovjetunió elleni propagandának. Az oroszok kezdetben – eltérően a rádiótól – nem tulajdonítottak propagandaértéket a mozinak. Berlin kivételes helyzetben volt, mert a közönség a német filmek mellett amerikai és szovjet, kisebb számban pedig angol és francia filmeket is nézhetett, a fővárosban ugyanis működött a „filmcsere”. A berlini közönség pedig hálásnak mutatkozott. A háború éveit szinte kizárólag csak német filmeket vetítettek.⁴

A szereplők

Veit Harlan a nemzetiszocialista rendszer egyik legismertebb és legjobban fizetett filmkészítője volt. 1940-ben ő rendezte az általa írt forgatókönyv alapján a *Jud Süß* című antiszemita propagandafilmét, amelyet több mint 20 millió német ember látott. Harlan 1948-ban a brit zónában átesve az igazolási eljárás, ott szerette volna folytatni a pályafutását, ahol abbahagyta. Erre minden esélye megvolt, mert filmrendező addig nem akadt fenn a rostán, és művészt nem fogtak perbe. Színházi munkát és filmrendezést vállalt.

Az igazolási eljárás, az úgynevezett „nácitlanítási” folyamat a szövetséges hatalmak kísérlete volt, hogy a német közéletet és közszellemet demilitarizálják és megtisztítsák a nemzetiszocialista ideológiától. 1945 után bizonyos szakmák gyakorlásához be kellett szerezni az ún. Persilschein-t. Ehhez egy kérdőív formájában végzett ellenőrző folyamaton kellett átesni. A kiértékelés során öt kategóriát alkalmaztak: főbűnösök, vádlottak, alacsonyabb rendű vád-

⁴ Francia és angol filmeket 1939-től, amerikaiakat 1940-től nem lehetett látni német moziban, szovjet filmet pedig egyetlen alkalommal vetítettek 1933 és 1945. május 9-e között.

lottak, tettestársak és felmentettek. Az egyes kategóriákhoz büntetési tételeket rendeltek, amelyek a pénzbüntetéstől a tíz év munkatáborig terjedtek.

Harlan megkapta tehát az igazolást, azonban arrogáns fellépése miatt a figyelem középpontjába került.⁵ Civilszervezetek büntető feljelentést tettek ellene. A feljelentés jogi alapja a Szövetségesek Ellenőrző Tanácsa 10. számú rendelkezése volt, amely lehetővé tette a háborús bűnösökkel szembeni, a béke elleni és az emberiség elleni bűncselekmények elkövetői elleni jogi eljárást.⁶ A hamburgi esküdtbíróóság Harlant 1949 áprilisában – bizonyítékok hiányában – felmentette a vád alól. A bíróság azzal indokolta döntését, hogy a vád képviselőjének nem sikerült bizonyítania a film és a zsidók lemészárlása közötti közvetlen kapcsolatot. (Benz 2011, 160) A Brit Zóna Legfelső Bíróága hatályon kívül helyezte a döntést és új eljárás lefolytatására kötelezte az elsőfokot, amely 1950 márciusában – immár jogerősen – újra felmentette Harlant.

A bíróság az újabb indokolásában elismerte, hogy a vádlott a cselekményével jelentősen hozzájárult a zsidók üldözéséhez, és ezzel megvalósította az emberiség elleni bűncselekmény tényállását, Harlan azonban az életét és testi épségét fenyegető szükséghelyzetben cselekedett, ezért nem büntethető. A tényállás szerint ugyanis a film elkészítésére Goebbels adott utasítást, és a munkálatokra a propagandaminiszter közvetlen felügyelete mellett került sor. A bíróság hangsúlyozta, hogy a tanúvallomások és a tapasztalatok alapján az utasításnak való ellenszegülés Harlan pozíciójának elvesztéséhez, koncentrációs táborba zárásához, öngyilkosságra való kényszerítéséhez, vagy akár kivégzéséhez is vezethetett volna. A körülményeket figyelembe véve, folytatta a bíróság, a vádlottnak nem volt mérlegelési lehetősége Goebbels utasításait figyelmen kívül hagyni. (Benz 2011, 160) A védelem tanúi, köztük Gustaf Gründgens, alátámasztották Harlan védekezését, vagyis a film alkotóinak engedelmeskedniük kellett Goebbels ellentmondást nem tűrő hatalmának, és akaratuk ellenére, kényszer hatására kellett a film elkészítésében közreműködniük.

⁵ Az igazolási eljárást lefolytató testület több tagja számára elfogadhatatlan volt Harlan felmentése, és tiltakozásul kiléptek a bizottságból. A polémia a nyilvánosság előtt folytatódott. Előfordult egy alkalommal, hogy feleségével, Kristina Söderbaum színésznővel moziba igyekezett, de a tömegben várakozók felismerték őket és hangos megjegyzéseket tettek rájuk. A filmszínház vezetője azzal próbálta a kedélyeket lecsillapítani, hogy a házaspárt távozásra szólította fel.

⁶ Allierter Kontrollrat, *Kontrollratsgesetz* Nr. 10. vom 20. Dezember 1945.
<http://www.verfassungen.de/de/de45-49/kr-gesetz10.htm> (2017. március 12.)

Harlan az eljárás alatt és után sem érzett bűntudatot, és nem mutatott semmiféle megbánást. Tevékenységét tisztán művészi tevékenységként láttatta, és mindvégig tagadta, hogy antiszemita lenne. Hivatkozott első feleségére, Dora Gersonra, a zsidó énekesnőre, akitől két évig fennálló házasság után 1924-ben elvált, de a válásnak állítása szerint nem volt köze korábbi felesége származásához. Dora Gerson 1943-ban halt meg Auswitzban. A bíró mindkét eljárásban ugyanaz a személy volt, Walter Tyrolf. Tyrolf, a náci párt tagjaként a nemzeti-szocializmus időszakában ügyészként dolgozott. Neve ismert volt, társaihoz hasonlóan fajgyalázás vagy bagatel ügyek esetében gyakran kért halálbüntetést a vádlottakra, amit aztán végre is hajtottak. Egyébként maga Tyrolf is átesett az igazolási eljáráson, és megkapta a Persilscheint, ami lehetővé tette, hogy a jogász pályán maradjon, és bíróként dolgozzon tovább.

Miután Harlant 1950-ben jogerősen felmentették a náci bűnök vádja alól, leforgatta a „*Halhatatlan kedvesem*” című első, háború utáni filmjét. Felháborodva azon, hogy a náci korszak egyik rendezője megint felbukkant, Hamburg város Állami Sajtóhivatalának elnöke, Erich Lüth újságíró, Harlan filmjének bojkottjára szólított fel. Lüth foglalkozását kényszerűségből feladva, belső emigrációban vészeltte át a nemzetiszocializmus időszakát. A háború után fontosnak tartotta a náci bűnösök felkutatását, az általuk elkövetett bűnökre való emlékezést, a tettesek megbüntetését és a zsidókkal való történelmi megbékélést. Lüth 1950-ben arra szólított fel a sajtón keresztül, hogy bojkottálják a Harlan rendezte filmet, amelyet a „*Német Film Hete*” című rendezvényen terveztek bemutatni, mondván, Harlan előlétele okán a legkevésbé alkalmas a német film morális tartásának visszaszerzésére. Lüth elképzelése szerint a bojkott azt üzenné a világnak, hogy az új német mozi nem lehet egy antiszemita rendezővel azonosítani.

A film tulajdonjogával rendelkező kft. beperelte Lüth-öt a tartományi bíróságon. A bíróság helyt adott a kft. keresetének. A bíróság indokolásában kiemelte, hogy Harlant korábban jogerősen felmentették a vád alól és megkapta a munkavállalási engedélyét, tehát dolgozhat rendezőként. Lüth magatartása azonban a német Polgári Törvénykönyv 826.§ szakaszába ütközik, miszerint aki másnak jó erkölcsbe ütköző módon szándékosan kárt okoz, a kár megtérítésére kötelezhető. A tartományi bíróság pedig megállapította, hogy Lüth kijelentései kárt okoztak a felperes üzleti érdekeinek, ezért megtiltotta Lüthnek, hogy a továbbiakban Harlan filmjének bojkottjára felszólító felhívásokat tegyen közzé.

Ezután fordult Lüth a Szövetségi Alkotmánybírósághoz. Alkotmányjogi panaszában felhozta, hogy a tartományi bíróság ítéletével megsértette a véleménynyilvánítási szabadságát.

A Szövetségi Alkotmánybíróság döntése

A Szövetségi Alkotmánybíróság 1958. január 15-én hirdette ki határozatát, amely a legtöbbet citált alkotmánybírósági határozat az alapjogok témájában, és a véleménynyilvánítás alapjogának terjedelmével foglalkozik. A Lüth-ítéletet klasszikusként tartjuk számon a német és az európai joggyakorlatban, de érdeklődésre tarthat számot azok körében is, akik figyelemmel kísérik az 1945 utáni német történelmet és annak bizonyos etikai aspektusait, mert az ítéletből általános következtetések is levonhatók, amelyek akár a mindennapi életünket is befolyásolhatják.

A német alaptörvény 5. cikkelye rögzíti a véleménynyilvánítás szabadságát. A véleménynyilvánítás szabadsága több szabadságjogot foglal magában. Az alapjogok elsősorban arra szolgálnak, hogy az egyén védelmét garantálják a közhatalom beavatkozásával szemben. „Ez következik mind az alapjogok eszméjének szellemtörténeti fejlődéséből, mind azokból a történelmi előzményekből, amelyek az egyes államokban az alapjogok alkotmányi szabályozásához vezettek.”⁷ A Szövetségi Alkotmánybíróságnak arra kellett választ adnia, vajon az alapjogok a felek magánviszonyaira is alkalmazhatók-e vagy csak az állam ellenében hivatkozhatók, illetve arra, hogy van-e joga az alkotmánybíróságnak a polgári törvénykönyv alkalmazását alkotmányos szempontokra tekintettel felülvizsgálni? Az Alkotmánybíróság arra a megállapításra jutott, hogy az alaptörvényben megfogalmazott jogok egy objektív értékrendet állítanak fel, melynek a jogrendszer egészében kell érvényesülnie. Ennek az értékrendnek a középpontjában a társadalmi közösségben személyiségét szabadon kibontakoztató ember és méltósága áll. Következésképpen a magánjogi normákat is az alapvető jogokra tekintettel kell alkalmazni. Az alkotmányos rendnek ez az alaptétele az egész jogrendszerre érvényes, a törvényhozást, a végrehajtást és az igazságszolgáltatást egyaránt kötelezi.

⁷https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/1958/01/rs19580115_1bvr040051.html (2017. március 20.)

A bíróság a következőképpen indokolta a döntését: meglehet, hogy valaki véleményét nem egy magánvita keretében fejt ki, mert véleménye közreadásával másokat is igyekszik meggyőzni, tehát arra törekszik, hogy a közvéleményt befolyásolja. Ekkor is érintheti véleménye mások alapvető jogait, jelen esetben a vállalkozás gazdasági érdekeit, még akkor is, ha maga a közlés nem erre irányult.⁸ Annak eldöntéséhez, melyik alapjogot kell fokozott módon védelemben részesíteni, tisztázni kell az alapjog-korlátozás célját, s azt is, ez milyen eszközökkel érhető el. A véleménynyilvánítás szabadsága más megítélés alá esik, vagyis korlátozhatóbb, ha egy magánérdek védelmére használják, mint amikor a nyilvánosságban zajló vitákhoz járul hozzá. Mivel Lüth megnyilvánulása egyértelműen az utóbbinak minősült, ezért az ő érdeke bizonyult védendőnek a filmtársaság-kft. pénzügyi érdekeivel szemben.⁹

Veit Harlan utolsó filmjét 1961-ben rendezte. 1964-ben éppen Capri szigetén nyaralt, amikor szívinfarktus érte és meghalt. Két évvel halála után adták ki önéletrajzi írását *Im Schatten meiner Filme (Filmjeim árnyékában)* címmel. Élelművének elemzői újabban megpróbálnak elszakadni a korábbi egydimenziós Harlan-képtől, és nem vonják kétségbe vitathatatlan művészi tehetségét, de a nemzetiszocializmushoz fűződő kapcsolata megbocsáthatatlan maradt.

IRODALOM

- LÜBBE, Hermann (2007): *Vom Parteigenossenzum Bundesbürger. Überbeschwiegene und historische Vergangenheiten*. Wilhelm Fink Verlag, München.
- MERKEL, Ina (2016): *Kapitulationim Kino. Zur Kultur der Besatzungim Jahr 1945*. Panama Verlag, Berlin.
- MITSCHERLICH, Alexander és Margarete (2014): *A gyászolásra képtelenül. A közösségi viselkedés alapjai*. Ford. Huszár Ágnes, Múlt és Jövő Alapítvány, Budapest.
- BENZ, Wolfgang (Hrsg.) (2011): *Handbuch des Antisemitismus, Judenfeindschaftin Geschichte und Gegenwart. Ereignisse, Dekrete, Kontroversen*. Band 4, De Gruyter Saur, Berlin/Boston.

Tägliche Rundschau

<http://www.verfassungen.de/de/de45-49/kr-gesetz10.htm> (2017. március 12.)

https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/1958/01/rs19580115_1bvr040051.html (2017. március 12.)

⁸ Lüthnek nem az volt a célja, hogy bevételkiesést idézzon elő a kft számára.

⁹https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/1958/01/rs19580115_1bvr040051.html (2017. március 20.)